

İNSANİYET, FİKR-İ DİNİ, MEDENİYET*

Halim Sabit ŞİBAY**

İnsanlar bi-t-tab' medenidir. İnsanların tab'ında medeniyet hissi vardır, bir cemiyet teşkil ederek teâvün ve tenâsur ile imrâr-ı hayat her insanda bir hiss-i fitridir. Tarih, maziye doğru ne kadar uzanırsa uzansın mutlaka bir medeniyet, bir cemiyet-i beşeriyeye tesadüf eder. İnsanların pek eski zamanlarda da kendilerine göre bir cemiyetleri vardı. Şu kadar var ki medeniyet, efrâd-ı cemiyetin hâiz

* Halim Sabit, "İnsaniyet, Fikr-i Dinî, Medeniyet", *Sırat-ı Müstakim*, C. 1, Aded: 2, 1324, s. 27-30. Yayına haz. Dr. Adem EFE, SDÜ İlahiyat Fakültesi.

** Halim Sabit Şibay, 1883 yılında Tataristan'ın Simbir vilayetine bağlı Küçük Tarhanlı Lâbit köyünde doğmuştur. Simbir'de Medrese-i Halimiyye'de öğrenim gören H. Sabit, daha sonra geldiği İstanbul'da Mercan İdadisi'ni bitirmiş ve nihayet Darülfunun'dan (1906) yılında mezun olmuştur. 1914-1919 yılları arasında Darülfunun'da hocalık yapmıştır. Mart 1925'te Seyyid Bey'in ölümü üzerine İslam hukuku müderrisi olarak tekrar Darülfunun'a dönmesi teklifini geri çevirmiş; bilahare 1933'te kendi isteğiyle üniversiteye dönmek istediye de başvurusu kabul edilmemiştir.

Devrin siyasi cereyanlarına doğrudan katılmamakla birlikte Halim Sabit, İttihad ve Terakki liderlerinin İslam Birliği, Türkçülük ve Rusya meselesi hakkındaki fikirlerinden faydalandıkları düşünce adamlarından biri olmuştur. Ziya Gökalp'lerle birlikte Türk Ocağı'nın kurulması faaliyetlerine katılmıştır. *Sırat-ı Müstakim* Dergisinde "İctihada Dair", başlığı altında 16 tefrika; *Sebilü'r-reşad* Dergisinde "Hac ve Ka'be" unvanıyla 20 adet; *Türk Yurdu*'nda 23 adet "Altaylara Doğru" başlığıyla yayınladığı uzun soluklu makaleleri ile tanınmıştır. Ancak onun asıl ilmi faaliyeti, 12 Şubat 1914 ila 30 Ekim 1918 yılları arasında 63 sayı olarak yayınlamış olduğu *İslam Mecmûası*'nda görülmüştür. İttihad ve Terakki'nin mali desteğiyle çıkartılan dergi ile deyim yerindeyse özdeşleşmiştir. Derginin logosu olan "dinli bir hayat, hayatlı bir din" ilkesi doğrultusunda yazılar yazan Halim Sabit, yeni bir yorumla İslam'a hareketlilik kazandırmanın ve dinî sosyal canlanmanın gerekliliği üzerinde durmuştur. Dinin asıl şekline döndürülmesi hususunda yazılar kaleme alan düşünürümüz hutbelerin de halk tarafından anlaşılması için Türkçe okunması gerektiği üzerinde durmuştur. Bu yüzden Modernist-İslamcı, Türkçü-İslamcı olarak nitelendirilmiştir. Halim Sabit, uzun sayılabilecek öğrenim hayatı sayesinde İslamiyet, İslam Tarihi ve Fıkıh üzerinde derin bir vukuf sahibi olmuştur. Temel kaynaklara dayanarak yazdığı makale ve ansiklopedi maddeleri onun bu alandaki gücünü gözler önüne serecek mahiyettedir. 27 Aralık 1946 tarihinde Ankara'da vefat etmiş olan Şibay, Cebeci Asrı Mezarlığına defnedilmiştir.

Eserleri: 1-Ameli İlm-i Hâl (I-V), İstanbul 1328-1332; 2-Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere-İshah-ı Medaris Münasebetiyle, İstanbul 1329; 3- Rusya'da iken yazdığı *Tecvid-i Fennî*, Şakirdlik Alemi, Cennet Malda Değil gibi bazı risaleler ve *Çocuk Dünyası* adlı dergi; 4- İslam Ansiklopedisi'nde "Azimet", "Azrail", "Bakillani", "Beraet", "Cebrail", "Cennet", "Cehennem", "Cihad", "Ebu Hanife" maddeleri ve *İctimaiyât Mecmuası*, *Yeni Mecmua*, *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilü'r-reşad*, *Bilgi Mecmuası*, *İslam Mecmuası*, *Kırım Mecmuası*, *Hikmet* ve *Türk Yurdu* gibi dergilerde; *Vakit* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde çok sayıda makaleleri vardır.

Kaynaklar: Halim Sabit Şibay, "Dinin Asl-i Şeklisine İrcâi Lüzumu", *Sebilü'r-reşad*, C. 11, Aded: 278, 1329, s. 273-275 ve "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim*, C. 1, Aded: 6, 10, 13, 1324; Ali Birinci- Tuba Çavdar, "Halim Sabit Şibay", *DİA*, İstanbul 1997, C. 15, s. 336-337; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul 1992, s. 394; Mustafa Karabacak, *Halim Sabit Şibay'da Din Sosyolojisi*, SDÜSBE, Isparta 2001, s. 1-6 (Yhn).

oldukları ilim ve marifet ve terbiye-i fikriyeleriyle mütenâsip bulunuyor. Binaen-aleyh pek zamanlarda gelip geçen insanların terbiye-i fikriyeleri de kendileri gibi hâl-i ibtidaide bulunduğundan cemiyet ve medeniyetleri de şimdiki medeniyete kıyas olunmaz derecede basit bir halde idi.

Evet, ilerde bir gün gelecek ki işte şimdi bizim derece-i kusvâsına vâsıl oldu zannettiğimiz medeniyet, adeta vahşet olup kalacaktır. Ahlâf bize de vahşi nazarıyla bakacaktır.

Anlaşıyor ki medeniyet insanîyet ile tev'emdir.¹ Fakat insanların terbiye-i fikriyeleriyle mütenasiptir. Binanen-aleyh beraber terakki ederler, beraber tedennî ederler.

Her bir şey kanûn-ı tekemmüle tâbidir. Şerâiti cem ettiği surette terakki eder, tekâmüle doğru hatve-endâz² olur.

Terbiye-i fikriye de tabii bir şeydir; Kanûn-ı tekemmüle tâbi olması elbet zaruridir. Fakat terbiye-i fikriyenin kanûn-ı mezkûr tahtına duhûl edebilmesi için büyük bir şart vardır. O da teâvün ve tenâsur ve adalet üzerine müesses bir bir cemiyet-i beşeriyenin vücud ve devamıdır. Evet, bu şüphesiz şarttır "Barika-yı hakikat tesâdümi-efkâr ile meydana çıkar" diyorlar; işte bu kelam-ı hikmet-meâl bu müddeânın sübutuna şahadet ediyor.

Anlaşıyor ki terbiye-i fikriyenin mevcûdiyeti ve terakkisi cemiyet-i beşeriye ve hey'et-i ictimâiyenin taht-ı muhafazada bulunmasına menûttur.³ Hukuk-ı ictimâiyenin taht-ı muhafazada olması da cemiyete mensûp her bir ferdin kendi hakkını mutlaka taht-ı emniyette bulundurmakla beraber vatandaşlarına karşı üzerine lazım gelen bütün vazâifi tamamıyla ifâ etmekle olacaktır.

Demek cemiyetin devam ve bekâsı için iki şart var; biri: Her bir şahsın kendi hissine isabet eden "hak", diğeri vatandaşlarına karşı medyûn olduğu "vazife"dir.

İşbu hak ile vazife arasında olan nispeti tetkik ettiğimizde her bir hakkın karşısında bir vazife, her bir vazifenin karşısında bir hak olduğunu görüyoruz. Âdeta aralarında olan nispet de übüvvet ile nübüvvet beyninde olduğu gibi bir tezâyüf⁴ andırıyor: Bir hak vazifeden, bir vazife de haktan kat'iyen infikâk⁵ etmez. Ale-t-tarîki-t-tezâyüf beraber bulunurlar.

Anlaşıyor ki hak ile vazife bütün efrâd-ı beşer için bir sırât-ı müstakim teşkil ediyor. Cemiyete dâhil olan bir ferdin işbu tarîk-i mahdûd üzerinde hareket etmesi zarûridir, mecburidir. İşbu tarîk-i muayyen ve mahdûdun her iki tarafı bir

¹ tev'em: ikiz.

² hatve-endâz: adım atan.

³ menût: bağlı.

⁴ tezâyüf: benzeşme.

⁵ infikâk: bir şeyden ayrılma.

ka'r-ı cahîmdir.⁶ İnsan hangi tarafına meyl ederse etsin bir girdaba vâki' oluyor. Ya kendi hakkını ihlâl veyahut gayrın hakkını pâ-y-mâl etmiş olur. Her iki hal cemiyetin intizamını ihlâl eder. Binaen-aleyh bu gibi hale hiçbir vecihle kat'iyen cevaz verilmez. Be-heme-hâl hak ile vazifeden teşekkül eden tarîk-i adaletten hiçbir vecihle zerre kadar inhirâf etmemek lazım gelir.

Fakat insan, kuvve-i şeheviyye ve kuvve-i gazabiyye arasında mahsûr bulunmaktadır. Bi-çare insan ne yapacak? Bu iki kuvvet kendisini sürüklüyor. İnsan çâr-nâ-çâr⁷ işbu kuvvetlerin evâmirine inkıyâd ediyor... Zaten tab'-ı insaniyede hissi-i inkıyâd var. İnsan mûti' ve münkâd bir hayvandır. O kuvve-i şeheviye, o kuvve-i gazabiyyenin teklif ettikleri o cicili bicili müşteheyât,⁸ o intikam ve taaddî hisleri!... Bi-çare insan o iki kuvvetin elinde esirdir... Ba-husus kendisini o müşteheyât huzurunda gördü mü artık kuvve-i akliyye ve vücudiyyenin hükmü kalmaz. Zaten insan zaif olarak yaratılmıştır.

Müstebân oluyor ki efradımızın bu tarîk üzere sâbit olub hiçbir vecihle etrafa meyl ü inhirâf etmemesini temin eden bir muhafız ve kâid lazım. Fakat bu kâidlik ve muhâfızlık vazifesini kim ifâ edecek? Bu vazifeyi hangi bir kuvvetin eline tefviz ve tevdi' etmeli? İşte bu noktada az çok taharriyât icrâsına ihtiyacımız vardır.

Bâdi-i emrde işbu vazife-i mühimmeyi ifâ etmek üzere hatırıma dört türlü kuvvet tebdür⁹ ediyor: "Kuvve-i Cebriye", "Namus=Şeref-i Nefs", "Hükümet ve Kanunu", "Fikr-i Dini".

İbtidâ kuvve-i cebriyyeyi ele alalım: Evet, kuvve-i cebriyye ile insanı sırât-ı müstakim üzerinde sâbit bulundurmak mümkün gibi gözüküyor. Şöyle ki herkes alabildiği alet-i harbiye ve silahı eline alır, vazifesini bilmeyip ihlâl-i hukuka yeltenenlere isti'mâl ile hakk-ı meşru'unu ziya'dan muhafaza eder! Bu mümkündür değil mi?

Fakat bu pek çirkin, pek vahşiyâne bir usûldür. Şâyân-ı insaniyete hiçbir vecihle yakışmaz. İntizâmı taht-ı muhafazada bulunduracağım derken asayiş ihlâl edilmiş olur, ortalık kana boğulur. Bununla beraber hak daima kuvvet ve miknet erbabında kalır. Böyleleri hiçbir vakit kendi vazifelerini hakkıyla ifâ etmezler, daima haklarını gaib eder, mağdur olurlar. Binaen-aleyh bu usûl bizim işimize gelmez. Başka bir usûl, başka bir hâmi aramalıyız.

Bir de hükümet-i muntazama ve kanûnu sayesinde bu vazifenin taht-ı muhafazada bulundurulabileceği vârid-i hatır oluyor. Acaba doğru mu? Hayır, bu da doğru olamaz. Zira bir hükümet ne kadar muntazam ve kanûnu ne kadar muhkem olursa olsun, insanın a'mâk-ı kalbiyesine değil, derûn-i hanesinde ce-

⁶ ka'r-ı cahîm: cehennem çukuru.

⁷ çâr-nâ-çâr: çaresiz.

⁸ müşteheyât: lezzetli şeyler.

⁹ tebdür: ansızın akla gelme.

reyân eden ahvâle bile kesb-i ittîlâ edemez; kanûnun orada tatbiki de mümkün olamaz. Hükümetin vazifesi ve kanûnun tatbiki ahvâl-i zâhireden zerre kadar ileriye gidemez... Hâlbuki insanlardan zuhûr eden ahvâl, ef'âl, temeyyülât pek mütefâvit.¹⁰ Biri meydanda zuhûr ederse, yüzde doksan dokuzu hiçbir kimsenin kesb-i ittîlâ edemeyeceği bir keyfiyet üzere sudûr eder. İşte hükümet böylelerine karşı tedbir edecek... Ef'âl-i hafîye ve temeyyülât-ı muzırraya karşı nasıl muamele icrâ ve hangi kanûnu tatbik edebilecek?... Ortalığı casus ile mi dolduracak? A'mâk-ı kalbiyelerimize kadar "gûş-i teccüs" mü uzatacak? Heyhat... Hiçbiri kâr etmez.

Ve bir de erkân-ı hükümet aynı bizim gibi insanlar değil mi? Ya onların kendilerini kim taht-ı muhafazada bulunduracak? Onlar masumlar zümresinden mi? Hayır bil'akis... Kuvve-i şehevîyelerine bir de câ¹¹ ve riyaset inzimâm etmekle müşteheyâta inhimâk hususunda daha ziyade sabırsızlık ve azgınlık ibrâz ediyor. Binaen-aleyh bu noktayı uzun uzadıya isbata hâcet yoktur zannedirim.

İşte bu kâidlik ve muhafızlık vazife-i mühimmesini kendilerinde bulunması mefrûz bulunan "namus=şeref-i nefis" in eline tefvîz etmek isteyenlere de çok tesadûf olunuyor. Zamanımızda bu fikir hayli taammüm etmiştir. Güya "namus" hak ve adaletin yegâne hâmisî imiş gibi telakki olunmaktadır. Herkes mühim bir davasının isbatında namusunu şahid olarak ileriye sürüyor.

Acaba "namus=şeref-i nefis" denilen haslet böyle mühim bir vazifeyi kabul ve ifâ edebilecek mi? Veyahut delilsiz olarak, açıktan ve şâyân-ı itimâd olmayan bir dava mı?

İşte bu cihetleri az çok araştıralım: Namus, şeref-i nefis, künh ü hakikati pek de açık bir surette malûm olmayan bir sıfattır ki insanın kavm ve kabilesi ve mensûb olduğu cemiyeti nezdinde mezmûm ve makdûh¹² ve onların arasında hâiz olduğu makam ve rütbesine gayr-ı münasip olan bir şeyin irtikâbını men' eder. İşte namus ve şeref-i nefis dediğimiz haslet bundan ibarettir.

Fakat bu haslet pek mütefâvit ve pek muhtelif tarzlarda zâhir oluyor, bir hadd-i muayyeni yoktur, bir hakikat-ı ma'rûfesi de malûm değildir. Her bir kabile ve bütün cemiyetlerin arasında müttfekun aleyh ve bir merkezde sâbit bir numunesi pek az bulunuyor. Hatta birçok noktalar vardır ki bir cemiyet nezdinde kendisini irtikâb, namussuzluk addedildiği halde diğerlerince ayn-ı namus ve şeref-i nefis sayılır. Sahâif-i vukuât buna pek çok şahidler irâe edebiliyor. Mesela: Avrupalılarca balolarda, bahçelerde vesair umumi mahallerde erkek kadın, kız oğul, baba ana, bedevi saç gibi karma karışık olup, canı istediği bir kimsenin koltuğuna girerek gezmeleri, baba oğuldan, ana kızdan hicâb etmemeleri daire-i namus iken, İslamlarca, belki bütün şarklılarca kıpkırmızı bir namussuzluktur.

¹⁰ mütefâvit: birbirinden farklı.

¹¹ câ: makam, mevki.

¹² makdûh: beğenilmemiş.

İşte bu tefâvüt ve şu tezad yalnız cemiyet ve kabileler arasında değil, belki bir cemiyetin dâhilinde olan bütün sınıf ve tabakaları beyninde meşhûd oluyor.

Malûmdur ki insanlardan sâdır olan bütün ef'âl ve büyüen temeyyülât hep insanın kendi saâdet içindir. Yani insan ne yaparsa, ne düşünürse, kendi saâdeti için yapar, kendi saâdeti için düşünür. “Saâdet” daima illet-i gâiyyedir.

Fakat insanların saâdeti pek mütefavit tarzlarda zâhir olur. Her sınıf ve tabaka saâdetlerini ayrı ayrı kapılardan bekliyorlar. Saadetin zuhûru yeknesak değildir. Mesela: İnsanlardan kimi rencberliği kimi katipliği, kimi askerliği, kimi de padişahlığı vesâit-i saâdet olarak kullanıyor. İşte bu vesâite saadet terettüb ediyor. Bunların arkasında saâdet vardır.

Fakat işbu saâdetin devamı için namus, şeref-i nefis lazım ve şarttır. Yani saadetin hâmisi şeref-i nefis, namustur. İşte “namus ve şeref-i nefis”in işe yarayacağı nokta burasıdır.

Anlaşıyor ki vesâit-i muhtelifeden iktitâf¹³ edilen “saâdet”ler pek mütefavit olarak meydana geliyorlar. Bu halde bunların hâimleri olan “namus ve şeref-i nefis”in de onlara muvâfık ve onlar ile mütenâsip olması zaruridir. Katib, rencber, padişah, esnafın vesâit-i muhtelifeleri ile elde edebilecekleri “saâdet”leri arasında hiçbir münasebet olmadığı gibi işbu “saâdet”lerin hâimleri olan derece-i namusları arasında da göze çarpacak derecede tefâvütler olması tabiidir.

Bir diplomat saâdeti diplomatlığında arıyor, saâdeti şu san'atından tahsile çalışıyor; muvaffak da oluyor. Tabii bu saâdetin karşısında bulunması lazım olan namusu da var. Fakat şu namus bir esnafın namusuna hiç benzemez. Bir esnaf için hiyel¹⁴ ve desâisi¹⁵ irtikâb ve nakz-i ahud¹⁶ gibi şeyler namussuzluktan ma'dûd olduğu halde bir namussuzluk diplomat mesleği iktizâsı olarak bu gibi şeylere pekâlâ müracaat edebilir. Bu hal namussuzluk sayılmaz.

Bismark bütün ömrünü hiyel ü desâis siyaeti ile geçirdiği halde hiçbir kimse Bismark'ı namussuzluk ile ithâm etmedi. Zaten namuslu bir zat idi. Çünkü hâiz olduğu şeref-i nefis ve mevkii-i şahsiyyesini pek güzel muhafaza etti.

İşte görülüyor ki namus ve şeref denilen haslet müzebzeb¹⁷ ve bir merkezde takarrür¹⁸ etmez. Bin yüzlü, sebatsız bir sıfattır. Binaen-aleyh böyle bir emri mühim kendisine tefvîz edilmez.

Bir cemiyet ashâbı kendi namusları müsaade ettiğiinden bir iş yaparlar. Halbuki o iş diğer cemiyet için zararlı olur. İşte birinci cemiyetin yaptığı iş namusları dairesinde olmakla beraber diğer cemiyet erbabına karşı bir vazifesizlik

¹³ iktitâf: devşirme, toplanma.

¹⁴ hiyel: hileler.

¹⁵ desâis: hileler, el altından yapılan işler.

¹⁶ nakz-i ahûd: ahdi bozma, sözünden cayma.

¹⁷ müzebzeb: karmakarışık.

¹⁸ takarrür: yerleşme, karar kılma.

teşkil eder. Çok vakitler işitilmiş görülmüştür ki biri namusu dairesinde bir iş yapar; lakin arkadaşı tarafından tahtie¹⁹ edilir, namussuzluk ile ithâm edilir. Çünkü onun o işi ile hakkını zayi' etmiş oluyor. İşte görüyoruz ki vâki'de bunların her ikisi haklı, her ikisi namuslu. Lakin ortada bir "hak" zâyi' oldu. İşte böyle ziya'-ı hak, vazifesizlikler bir değil, iki değil; pek çok. Lakin namus dairesinde, namus perdesi altında... Bu gibi hallerin ziyânı birinci def'alarda pek zâhir olmuyorsa da, tabii tekerrür ettiği surette asayiş ve intizâmı ihlâl ederek cemiyet-i beşeriye ve medeniyeti sarsar.

Binaen-aleyh "kaidlik ve muhafızlık" vazife-i mühimmesi "namus" gibi ittîrâdsız²⁰ bir şeye tefviz ve tevdi' edilmez. Yalnız namusları namına iş görenlerin hali de şâyân-ı emn ü i'timâd görülmez.

İşte görüyoruz ki nefis-i insaninin tarîk-i adl u savabdan inhirâf etmemesini hakkıyla iltizâm edebilecek bir kuvvet bulamadık. İşte ta'mîk-i²¹ nazar edildikte kuvve-i cebriye, namus ve şeref-i nefis, hükümetin vazife-i mezkûreyi ifâya kifâyet etmeyeceği anlaşıldı, meydana çıktı. Şimdi yegâne ümidimiz fikr-i dinîde kaldı.

İşte bu fikr-i dinînin şu vazâif-i mühimmeyi hakkıyla ifâ edebileceği şüphesizdir. Zira "fikr-i dinî" Cenab-ı Allah'a ve hayat-ı ebediyeye imandan ibarettir. Bu halde bir mü'min daima bütün kâinâtın mevcudu ve bütün âlemin sâni'i olan Cenab-ı Kadir Mutlak hazretlerine inanır. Bir mü'min daima kendisini cenab-ı alimü's-sır ve hafiyâtın nezareti altında olduğunu düşünür. Bir mü'min daima kendisini müntakim ve kahrân olan Cenab-ı Hakk'ın taht-ı tarassudunda olduğunu bilir. Bununla beraber hafî ve aşikâre yaptıkları bütün ef'âl ve hareketinden mes'ûl olacağını ve an-karîb Cenab-ı Zü'l-Celal'in nezd-i sübhanisinde muhâkeme edileceğini de düşünür, ne yaptı ise onu ceza-yı sezâsını bulacağını yakinen bilir.

İşte bir mü'min-i kâmilin hâli.

Düşünölsün. İmanı kâmil olan bir insan sadâ-yı vicdanisini dinlemeyerek kuvve-i şehviyyesine nasıl kapılır? Başkasının hakkına tecâvüz ederek vazifesizliği nasıl tecvîz eder? Bir insan Cenab-ı Allah'a ve hayat-ı uhreviyeye hakkıyla iman ettiği halde tarîk-i adl ü savabdan nasıl inhirâf edebilir?

İşte bir mü'min böyle bir idare ve böyle bir kâid ve muhafızın zîr-i câyesinde bulunuyor. Padişah, vezir, emir, hâkim, Katip, esnaf, rencber, zengin, fakir, büyük, küçük, kavî, zaif, ilh... Hep müsâvî olarak işbu câyenin altında sâye-bân²² olurlar.

¹⁹ tahtie: yanlışını çıkarma.

²⁰ ittîrâd: birbirini takip etme.

²¹ ta'mîk: derinlemesine araştırma.

²² sâye-bân: gölgelik, koruyan.

Ya kuvve-i cebriye, namus ve şeref-i nefis dediğimiz şeylerin hâli böyle mi idi? Heyhat.

Bir de işbu câye daimidir, âdildir.

Hükümetin idaresi, kanûnun tefevvüzü²³ ve tatbiki böyle mi idi?...Heyhat.

Binaen-aleyh bu vazife-yi mühimmeyi ifâ eden ancak dindir; Ancak fikr-i dinidir.

İşte bu mütalâa gâlib-i umûr ve ekseriyet-i ahvâle bakılarak istintâc edilmiştir. Yoksa bir mü'min bütün ömrünü esir-i şehvet olarak imrâr ettiği halde diğer bir dehrinin bil'lakis bütün fazail ve edeb ve iffeti cem ederek ömründe bir def'a olsun nâ-meşru' bir işi irtikab etmemesi câiz, belki vukû'u da vardır. Fakat bu gibi ahvâl nevâdir kabilinden olmakla kaide-i külliyeye karşı bir madde-yi nakz teşkil edemez. Zaten hüküm ekseriyet üzere bina olunur.

Hülâsa ve netice. İnsaniyet, fikr-i dinî medeniyet zinciri gibi yekdiğerlerine merbuttur. Birinin yerinden kopması diğerinin velev bataetle²⁴ olsun, esasından mahv u berbâd olmasını istilzâm eder. Ve birinin yerinden oynaması sarsılmasını icâb eyler... Binaen-aleyh bunlardan birinin diğerinden infikâkının adem-i cevazı netice-i katîa' olarak meydana çıkıyor.

²³ tefevvüz: üstüne alma.

²⁴ bataet: ağır davranma.